

DOI 10.33930/ed.2019.5007.19(1)-6
 УДК 261.8:[008+37](477) "1500/1550"

МІЖКОНФЕСІЙНІ ВЗАЄМИНИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ. ТА ЇХ ВПЛИВ НА ОСВІТУ ТА КУЛЬТУРУ

INTERCONFESSIONAL INTERACTIONS ON THE TERRITORIES OF UKRAINE IN THE FIRST HALF OF XVI CENTURY AND THEIR EFFECTS ON EDUCATION AND CULTURE

Р. В. Множинська

Актуальність теми дослідження. Актуальність теми зумовлюється тим, що культурницька діяльність християнських конфесій не розглядалась в даному контексті. Процеси, які відбувалися в суспільному та культурному житті України на початку XVI ст. а також у релігійно-церковному комплексі християнства загалом, аналізуються панорамно та неупереджено.

Постановка проблеми. Проводиться дослідження релігійно-філософських трансформацій в діяльності християнських церков та їх впливу на культурне життя України в контексті віросповідного розмаїття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує ряд фундаментальних досліджень, де розглядаються окремі проблеми українського гуманізму та деякі положення загального аналізу філософії людини доби Відродження. Це, зокрема, праці Д. Наливайка, В. Литвинова, Я. Стратій, П. Кралюка, М. Кашуби, І. Паславського, В. Горського, О. Матковської, Б. Крици, В. Любащенко.

Постановка завдання. Дослідження впливу національної ідеї українських католиків, греко-католиків та протестантів на суспільну думку та їх вплив на формування й розвиток української національної свідомості, освіти та культури.

Виклад основного матеріалу. В статті досліджується духовна і релігійна культура України першої половини XVI ст., яка є однією з

Urgency of the research. The urgency of the topic is due to the fact that the cultural activities of the Christian denominations have not yet been considered from this perspective. And the processes that took place in the social and cultural life of Ukraine in the early sixteenth century, as well as in the religious and ecclesiastical complex of Christianity in general, are analyzed in a panoramic and impartial manner.

Target setting. The study of the religious-philosophical problem in the activity of Christian churches and their influence on the cultural life of Ukraine in the context of religious diversity is conducted.

Actual scientific researches and issues analysis. There are a number of basic studies that address some of the problems of Ukrainian humanism and some of the provisions of a general analysis of Renaissance human philosophy. These are, in particular, the works of D. Nalyvayko, V. Lytvynov, Y. Stratyi, P. Kraliuk, M. Kashuba, I. Paslavskiy, V. Gorskiy, O. Matkovska, B. Krysa, V. Lyubashchenko.

The research objective. Research on the influence of the national idea of Ukrainian Catholics, Greek Catholics and Protestants on public opinion and their positive impact on the formation and development of Ukrainian national consciousness, education and culture.

The statement of basic material. The article examines the spiritual and religious culture of Ukraine in the first half of the sixteenth

найцікавіших і малодосліджених тем в історії культурного розвитку України. Саме у цей період було закладено підвалини для становлення вітчизняної ранньомодерної думки в її різних виявах - раціоналістичному і містичному; сформувалися ренесансно-гуманістичні й реформаційні ідеї, які в подальшому функціонували і розвивалися в межах культури українського бароко. Ще й досі побутує думка, що серед основних християнських конфесій в Україні - православної, католицької, протестантської та уніатської - національною, державотворчою завжди була і є досі лише православна. Що ж до українців інших віросповідань, то про них широкому загалу досі майже нічого не відомо. Проте вони для культури української зробили, певно, не менше ніж греко-католики, чи й православні, дбали про освіту та видавничу справу.

Висновки. Денаціоналізація та полонізація українського населення в XVI ст. пов'язувалася з процесом покатоличення. Однак цей процес не мав одностороннього характеру. Відбувалася також українізація католицького середовища. Це знайшло певні вияви в діяльності українців різних конфесій та окремих культурних осередків.

Все це ще не вивчене достатньою мірою, хоча потреба в такого роду знаннях є великою тому, що з огляду на європейський вибір України важливо подолати застарілі нігілістичні догми.

Ключові слова: християнство, протестантизм, унія, католицизм, православ'я, культура, освіта, філософія, віросповідання.

century, which is one of the most interesting and poorly researched topics in the history of cultural development of Ukraine. It was during this period that the foundations were laid for the formation of early-modern national thought in its various ways - rationalistic and mystical; Renaissance-humanist and reformist ideas were formed, which later functioned and developed within the boundaries of Ukrainian Baroque culture. There is still an opinion that among the main Christian denominations in Ukraine - Orthodox, Catholic, Protestant and Uniate - national, state-building has always been and is still only Orthodox. As for the "Catholic movement" - Ukrainians of the Catholic faith, almost nothing is known about them in the general public. Meanwhile, from the point of view of national ideology, the "Catholic Rus" for the culture of Ukrainian did, probably, not less than the Greek Catholics or the Orthodox, and could produce no less than the cultural forces for both the Ukrainian material culture and the spiritual.

Conclusions. Denationalization and Polonization of the Ukrainian Population in the 16th Century associated with the process of tickling. However, this process was not one-sided. There was also a Ukrainianization of the Catholic environment. This found some manifestations in the activities of the Ukrainian Dominicans and some cultural centers.

All this has not yet been sufficiently studied, although the need for this kind of knowledge is great because, given Ukraine's European choice, it is important to overcome outdated nihilistic dogmas.

Keywords: Christianity, Protestantism, Union, Catholicism, Orthodox, culture, education, philosophy, denomination.

Актуальність дослідження. Аналіз релігійно-філософської спадщини в українській історії філософії і релігієзнавстві 1-ї половини XVI

ст. досі майже не проводилося, а новації в діяльності християнських церков під таким кутом зору не були об'єктом філософського аналізу. Актуальність дослідження полягає у розв'язанні проблеми віросповідної детермінованості світоглядних уявлень, поглядів та переконань культурних діячів окресленої епохи, зокрема їх релігійно-філософських поглядів. При цьому вирішальне значення має комплексне дослідження культурної духовної спадщини представників різних конфесій та їх культурної діяльності, спрямованої на реалізацію власного бачення взаємин держави і церкви, міжконфесійних стосунків, поглядів на релігію і мораль, освіту та суспільно-політичні уподобання.

Постановка проблеми. Визначити роль і місце українців різних віросповідань у культурному, релігійному, суспільно-політичному і національно-творчому процесі України від XVI ст. Довести, що багатоконфесійна громада діячів культури намагалася створити свою політичну ідеологію – ідеологію української національної еліти, яка в силу своєї вищої освіченості законсервувала історичну пам'ять про державну велич і силу княжої Русі і яка мріяла про її відновлення. У середовищі українських католиків та протестантів відбувалося формування специфічної національної свідомості, для якої притаманними були територіальний патріотизм, позитивне ставлення до українських традицій, в тому числі релігійних, розуміння необхідності культурного й політичного піднесення України.

Аналіз досліджень і публікацій. У галузі історії вітчизняної філософської думки й духовної культури взагалі зокрема, цим питанням переймалися такі авторитетні вчені як В. Нічик, В. Литвинов, Д. Наливайко, Я. Стратій, П. Кралюк, М. Кашуба, І. Паславський, В. Горський, О. Матковська, Б. Криса.

Мета статті. Дослідити культуроформуючі ідеї українських католиків та протестантів у тогочасній українській суспільній думці та їх вплив на формування й розвиток української національної свідомості.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Візантії східне християнство існувало, як відомо, в умовах сильної централізації державної влади й Церква була додатком до держави, а головою її фактично був імператор. Натомість західне християнство поступово перетворилося на організацію, що прагнула до панування у всіх сферах суспільства, включаючи й політику. Що ж до української православної церкви то вона від самого початку не підкорялася цілком княжій владі, але й не була настільки відокремлена від неї, як католицька. Вона від початку запровадила в себе апостольський канонічний устрій і жила не залежно від світської влади. А оскільки ця влада на теренах України в розглядуваний час була переважно чужою, а якщо своєю, то хиткою, православ'я не тільки здійснювало владу в церкві, але водночас мало значний вплив і на світських можновладців культурних діячів.

Українське духовенство в першій половині XVI ст. було досить освіченим. Давня українська чи українсько-білоруська мова була в 1-й половині XVI ст. офіційною мовою Великого Князівства Литовського й дуже поширеною не тільки на теренах компактного розселення українців, але й серед польських можновладців, про що засвідчує, відомі навіть україномовні вислови польського короля Сигізмунда Августа. Тому не дивно, що поряд із церковнослов'янською мовою, пристосованою до

місцевих умов, широко вживалася українська мова й у православній церкві.

У виробленні української літературної мови відіграли, безумовно, важливу роль і православні братства, яким потрібна була полемічна література для широкого загалу, тобто народна мова. Тому й стали братства чинником, що ширив власне таку літературу. До цієї нової літератури вони принесли живу народну українську мову, яка стала неабияким чинником у консолідації українського суспільства на боротьбу за свої релігійні й національні права.

Незабаром Україна вкрилася мережею церковних братств, що стали міцними фортецями в обороні православної віри, засновниками шкіл, з яких виходили добрі вчителі та проповідники.

В цілому, православна церква в Україні, як інституція, витримала випробування. Вона поставала як основна національна установа, навколо якої інтегрувалося суспільство за відсутності власної держави.

Перша поява католиків на теренах України зафіксована в XII ст. Тоді вона ще не носила рис експансії, а швидше мала ознайомчо-місіонерський характер. “Стосунки католиків із православними до певного часу були достатньо взаємно толерантними. Були навіть випадки, коли один і той самий єпископ почергово відправляв службу Божу в костелі й у православному храмі” [4, с. 394]. Важливе значення для релігійного миру в Україні мала булла Папи Льва X від 1521 року, спрямована проти релігійного протистояння католиків і православних.

На принципах толерантності й рівноправності обох конфесій (принаймні в офіційному тлумаченні) ґрунтувалися й численні спроби унії православних та католиків. Прихильників саме такої унії було чимало як серед православних, так і серед католиків. У наведені нами факти майже ідилічного співіснування православних і католиків на українських етнічних територіях важко повірити, але вони, очевидно, мали місце. Проте, це було швидше винятком із правила, яке полягало в чимдалі запеклішій полеміці між ними та зухвалій експансії католицизму. Відмовившись, зрештою, від унійних гасел, католики, очолювані єзуїтами, і підтримувані королівською владою повели широкий наступ на права й привілеї православних українців із метою покатоличення й колонізації.

Поява католиків в Україні пов’язується з місією ордену домініканців, які мали в цей час осідок уже не тільки на західноукраїнських теренах, але й у Києві. Їхньою паствою були переважно польські, німецькі, литовські та інші колоністи різних ремісничих професій, які, за словами В. Липинського, “у своїй релігійній та кастовій виключності замикалися й із неподобаючим християнинові й людині латинської культури – варварським та глупим презирством до місцевої православної стихії ставилися” [6, с. 58]. Саме тому католицизм сприймався як віра чужа, “польська”.

В історичному плані експансія католицизму на українські землі не була виключно негативним явищем. Досить згадати лише засновані єзуїтами на українських теренах навчальні заклади, які мали високу репутацію. 1593 року для руських воєводств Польщі було відкрито Замойську академію. Крім того, католики своєю активністю у всіх сферах життя розбурхали “ортодоксально-візантійське болото” і розбудили від вселенської сплячки православних ієрархів. Зрештою, своєю затятістю й

відчуженням українців католики сприяли пробудженню національних почуттів і чіткому розмежуванню суспільства за національною ознакою на “ми”, і “вони”.

Однією із трьох найбільших конфесій християнських церков, яка виокремилася з Католицької Церкви під час Реформації був протестантизм.

У ділянці культури й релігійно-суспільних відносин реформаційно-протестантський рух виявився в намаганні користатися живою мовою в богослужінні, допустити вірних до вирішування церковних справ, увести засади євангельської науки в життя тощо. Протестанти брали активну участь в українському культурно-національному Русі, займалися книговидавництвом та науково-педагогічною діяльністю, перекладали й видавали біблійну літературу давньоукраїнською мовою. Крім того, вони вели завзяту полеміку з єзуїтами, і, таким чином, фактично були союзниками православних полемістів. Звідси випливає, що їхня діяльність на теренах України в цілому була тоді позитивною [6, с. 58].

Протестантизм справив значний вплив на розвиток суспільної свідомості, освіти, культури українського народу. Історики філософії підкреслюють також велике значення реформаційних учень у новому осмисленні буття, Бога, людини, у поступовому переході від теології до філософії. Осередки протестантів в Україні, особливо антитринітарії, дбали про високу освіту й моральність, сприяли набуттю добродетей, добрих звичаїв, які, уважалось, позитивно впливають і на вдосконалення розуму. Чимале значення для розвитку освіти в Україні мали протестантські школи, у яких вивчали “сім вільних наук”, а також філософію й теологію (патристику) [5, с. 211].

На розвиток освіти в Україні мали значний вплив також інші протестантські навчальні заклади, зокрема, школи в Киселині, та в Ракові фундовані подільським воєводою Яном Сененським. Раківська академія була відома в Європі під назвою “сарматські Атени”. Вона відзначалася релігійною толерантністю – і це давало змогу навчатись там молоді різних віросповідань.

Величезну роль у поширенні ідей антитринітаріїв, зокрема, у східнослов'янському регіоні, відіграли також їхні друкарні, найбільша з яких знаходилася в Кракові, а потім у Ракові. Особливий інтерес для нас становить те, що в цій друкарні видавались твори українських письменників-полемістів. Окрім праць своїх богословів, соцініани видавали шкільну літературу, твори античних авторів, світські поезії, а також трактати українських письменників-полемістів (“Апокризис”, “Ектезис” 1597 р.) [5, с. 211].

З метою покатоличення православного населення єзуїти, починаючи з кінця XVI ст. заснували на українських землях багато культурно-освітніх осередків – шкіл, колегій, друкарень у яких навчалися не лише католики, а й чимало православних. До своїх шкіл єзуїти прагнули залучити дітей місцевої аристократії та шляхти, заможних міщан. І денаціоналізація руського населення краю відбувалася переважно шляхом переходу на католицизм його провідних суспільних верств. Усе це сприяло тому, що в скорому часі всі ці школи, найкращі на той час, позаповнювали православні діти, і єзуїти мали “добрі жнива” [1, с. 114].

Навчальні заклади, відкриті на території України, у яких викладалися

під егідою єзуїтів, польсько-латинські культурні знання, сприяли ствердженню в молоді орієнтації саме на цю культуру, а відраза, яку при цьому виховувалася до культури “схизматиків” в XVI ст. створила певну систему парадигм, що була спрямована на ствердження меншовартості українського елементу. Так втрачається сфера національно-інтелектуальної діяльності на території України. Коротше кажучи, “навчання певної кількості українських юнаків у єзуїтських навчальних закладах “дорого” обійшлася українському народові, обертаючись для багатьох вихованців втратою національної само ідентифікації” [2, с. 137].

Польська католицька церква й магнати-латинники постійно наступали не тільки на православних, але й на уніатів. Виступаючи проти такого становища, митрополит Йосиф Вельямин Рутський у 1623 р. надіслав меморіал до Папи Римського Григорія XV, у якому писав: “Хлопців і юнаків, що ходять до католицьких шкіл, там їх висміюють колеги, а вчителі схиляють їх до переходу на латинство й заохочують до цього дорученнями... Тепер питаюся: що буде з руською шляхтою після десяти роках? Як буде розвиватися Унія, коли не буде її кому боронити?” [3, с. 259].

Незаперечним є факт, що сам характер виховання й освіти в єзуїтських навчальних закладах вів до того, що діти завзятих оборонців православ'я ставали не менш ревними католиками й переходили до польського табору, пориваючи з рідною національно-культурною та релігійною традицією. Але, незважаючи на їхню пропольську орієнтацію, вони справили певний позитивний вплив на розвиток освіти в Україні. Заслугує на увагу, зокрема, навчальна програма єзуїтів, які, сприйнявши гуманістичні ідеї в справі організації освіти й виховання, включили до неї вивчення творів античних авторів. Крім ретельного вивчення латинської й грецької мов та античної спадщини, єзуїтські школи належну увагу приділяли філософії, орієнтуючись переважно на Арістотеля та представників другої схоластики. Перелік католиків-українців дуже великий. Найвизначніші з них такі: Станіслав Оріховський, Юрій Дрогобич, Павло Кросненський, Севастян Кленович, Шимон Шимонович, Симон Пекалід, Ян Щасний-Гербурт, Мартин Пашковський.

Промовистим фактом того, як українці католики, навіть високі ієрархи, дбали про українську справу, можуть бути й дії луцького католицького єпископа Вікторина Вербицького, який відмовлявся визнати Люблінську унію, а листи до короля писав “ані по-латині, ані по-польськи, тільки по-руськи” [6, с. 38].

Але, хоч багато цих та інших українських князівських і шляхетських родин перейшли у католицьку віру, проте вони тривалий час лишалися патріотами свого народу і краю. Згодом ці імена для української культури були втрачені. А пізніше фігурували виключно серед польської знаті.

Висновки. Узагальнюючи головні положення, можна зробити висновок, що міжконфесійні взаємини на теренах України в першій половині XVI ст. були складні, але ще не драматичні порівняно із другою половиною цього ж сторіччя. Виявлено, що ставлення польського уряду до української православної церкви в той час було може найсприятливішим за кілька століть перебування українських земель під Польщею. У цей час уряд офіційно не підтримував ні католиків, ні православних, ані протестантів.

Аналіз подій дає підстави говорити, що шляхи й методи проникнення католиків і протестантів на терени України були відмінними.

З погляду ж національної ідеології “католицька Русь” для культури української зробила, певно, не менше ніж греко-католики, чи й православні, і випродукувала може не менше ніж вони культурних сил як для української матеріальної культури, так і для української культури духовної. Тому серед римо-католиків, писав В. Липинський, на визнання з боку українців заслуговують і ті, що, уже живучи в Україні, уживали свою латинську християнську культуру на діло розвитку місцевої культури (нації) і місцевих земель (держави), а не на творення замкнутих колоній у цих землях. “Але передусім українці повинні приєднувати до себе своїх рідних братів і краян латинників” [6, с. 89]. І цей час настав.

Список використаних джерел:

1. Прокопович, Т., 1979. ‘Філософські твори у 3-х томах’, Київ : *Наукова думка*, Т.І., 400 с.
2. Релігієзнавчий словник, 1996. Київ, .250 с.
3. Рогович, МД., 1990. ‘Україна і Північне Відродження’. *Філософія Відродження на Україні*. 300 с.
4. Смотрицький Мелетій. 2018. ‘Тренос, тобто плач’, *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія у 2-х частинах*, Київ : *Наукова думка*, Ч. 2. 500 с.
5. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 томах (14 книгах), 2011. Київ : *Наукова думка*, Том II (Книга I), 350 с.
6. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія, 1995. Київ : “*Наукова думка*”, “*Основи*”, у 2 томах, Т.1., 570 с.
7. Харлампович, КВ., 1914. ‘Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь’, Казань : *Издание книжного магазина М. А. Голубева*, 180 с.

References:

1. Prokopovich, T., 1979. ‘Filosofski tvori u 3-kh tomakh (Philosophical works in 3 volumes)’, Kiiv : *Naukova dumka*, T.I., 400 s.
2. Religieznavchii slovník (Religious Dictionary), 1996. Kiiv, .250 s.
3. Rogovich, MD., 1990. ‘Ukraine i Pivnichne Vidrozhennya (Ukraine and the Northern Renaissance)’. *Renaissance Philosophy in Ukraine*. 300 s.
4. Smotrits'kii Meletii. 2018. ‘Trenos, tobtó plach (Trenos, that is, crying)’, *Ukrainian Renaissance humanists. Anthology in 2 parts*, Kiiv : *Naukova dumka*, Ch. 2. 500 s.
5. Tisyacha rokiv ukrains'koï suspil'no-politichnoï dumki : u 9 tomakh (14 knigakh) (A Thousand Years of Ukrainian Socio-Political Thought: in 9 volumes (14 books)), 2011. Kiiv : *Naukova dumka*, Tom II, (Book I), 350 s.
6. Ukrains'ki gumanisti epokhi Vidrozhennya. Antologiya (Ukrainian Renaissance humanists. Anthology), 1995. Kiiv : “*Naukova dumka*”, “*Osnovi*”, T.1., 570 s.
7. Kharlampovich, KV., 1914. ‘Malorssiiskoe vliyanie na velikoruskskuyu tserkovnyu zhizn' (Little Russian influence on the Great Russian church life)’, Kazan' : *Izdanie knizhnogo magazina M. A. Golubeva*, 180 s.